

Mirosław Nowosielski

Pojęcie i przyczyny powstawania kryzysu religijnego

Studia Psychologica nr 12 (2), 95-105

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIROŚLAW NOWOSIELSKI¹
Wydział Studiów nad Rodziną
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

POJĘCIE I PRZYCZYNY POWSTAWANIA KRYZYSU RELIGIJNEGO

The concept of and the reasons for the formation of a religious crisis

Abstract

Religious crises are a kind of psychological crises associated with the process of personality development. Authors dealing with religious crisis, in place of this term often applies the concept of conversion or doubt. The term is ambiguous and there is not finally define. Different authors to the religious crisis approach in two ways: Some are discussing this phenomenon more structurally, others describe them more in the context of development. The most comprehensive description of conversion we find on William James. As a scientist dealing with religion, James believed, that you can supernatural made make it more clear and you can try to interpret it psychologically. Given the different understanding of the religious crisis show multiple attempts to describe this phenomenon. All authors we see common elements like: a gradual or sudden, perceptible change in the religious life of the unit, annoying State of emotional tension and doubts in the field of religion. Crisis can end up positively, It means the unit enters the taller, darker level of faith, or can end up adversely, It means the person will go away from the faith completely or become agnostic.

Key words: religion, crisis

1. UWAGI WSTĘPNE

Problematyka kryzysu religijnego zajmuje sporo miejsca w głównie dziedzinie psychologii religii, jak też w psychologii klinicznej czy rozwojowej. Niniejszy artykuł nie ma na celu szerokiej gamy tego zagadnienia. Celem jest jedynie przybliżenie terminologii i przyczyn tego zjawiska. Autorzy tacy jak: James (1902), Allport (1988), Coe (1917), Thouless (1971), Triplet (1973), zajmujący się kryzysem religijnym, w miejsce tego terminu stosują często pojęcie nawrócenia lub wątpienia. Analiza tekstów tych autorów jednoznacznie wskazuje, że to, co oni nazywają na-

¹ Adres do korespondencji: nowos-m@o2.pl

wróceniem czy wątpieniem, my rozumiemy pod pojęciem kryzysu religijnego. Jest to czas kiedy pojęcie kryzysu religijnego dopiero się kształtuje. Podaję dla porządku metodologicznego, że w niniejszym artykule nie zajmuję się problematyką nawrócenia czy wątpienia, co jest odrębną problematyką. Interesuje mnie natomiast zagadnienie kryzysu religijnego. Artykuł nie jest doniesieniem z przeprowadzonych własnych badań, które opublikowałem w książce (Nowosielski, 2008), ale jedynie próbą przybliżenia tego zjawiska. Wydaje się to rzeczą ważną w związku z zainteresowaniem się wielu psychologów religii tym zagadnieniem.

2. PSYCHOLOGICZNE ROZUMIENIE KRYZYSU RELIGIJNEGO

Kryzysy religijne są rodzajem kryzysów psychologicznych, związanych z procesem rozwoju osobowości, ale – jak pisze Płużek (1991) – są inne, ponieważ przebiegają na dwóch płaszczyznach – naturalnej i „ponadnaturalnej” – dotyczą specyficznego transcendentnego przedmiotu.

Zagadnienie nawrócenia należy do jednych z najczęściej podejmowanych tematów przez psychologów religii (Allport, 1988). Kryzys religijny jest powiązany z kryzysem psychologicznym, jest jednym z jego rodzajów (patrząc z punktu widzenia jego przeżywania), różni się jednak, ponieważ (jak już wyżej wspomniałem) przebiega na dwóch płaszczyznach: naturalnej i ponadnaturalnej. W tym drugim przypadku wiąże się ze swoistym przedmiotem religii oraz dynamiką wiary, która jest istotnym elementem religijności. Do kryzysu religijnego, różni autorzy (których za chwilę omówię) podchodzą w dwojaki sposób. Jedni omawiają to zjawisko bardziej strukturalnie, drudzy opisują je bardziej w kontekście rozwojowym. Jeśli chodzi o tych pierwszych, to da się zauważyć tutaj również jakby dwa nurty. Jedni rozumieją nawrócenie jako przejście z ateizmu do wiary, a drudzy jako reorientację kierunku czy też pogłębienie religijności.

Zajmiemy się teraz tą pierwszą grupą, czyli tymi autorami, którzy opisują kryzys religijny bardziej strukturalnie. Najbardziej wyczerpujący opis nawrócenia znajdujemy u Williama Jamesa (1958, s. 66-67). Według Jamesa są ludzie, którzy przeżywają „nowe narodzenie” z religii do niewiary oraz są tacy, którzy przechodzą drogę odwrotną. Po okresie stabilności i równowagi jedności selfu (*self-unification*), religijności, następuje okres burzy, stresu i rozbicia (Levinson, 1981, s. 111-119). Jako naukowiec zajmujący się religią, James uważał, że można ponadnaturalność uczynić bardziej jasną i odmistyfikować religijne zjawiska, próbując zinterpretować je psychologicznie. Jak pisze Levinson (1981), James zajął się zjawiskiem nawrócenia z dwóch powodów. Po pierwsze, psychologowie nie podali adekwatnych przyczyn radykalnych zmian, jakie zachodzą podczas transformacji tożsamości, po drugie, proces nawrócenia jest podobny do innych psychicznych wydarzeń. James zauważył, że zmiany charakteru są rzeczą normalną, lecz transformacja jest czymś niezwykłym. Przez nawrócenie rozumie James „stopniową albo nagłą zmianę, dzięki której self dotychczas rozdwojony, świadomie zły, niższy i nieszcześliwy, staje się zjednoczony i świadomie dobry, wyższy i szczęśliwy poprzez mocniejsze oparcie się na podstawach religijnych” (James, 1902, s. 199). Człowiek nawrócony to taki, u którego religijne ideały, poprzednio peryferyjne w jego świadomości, zajmują teraz centralne miejsce i religia staje się jednym z głównych centrów formu-

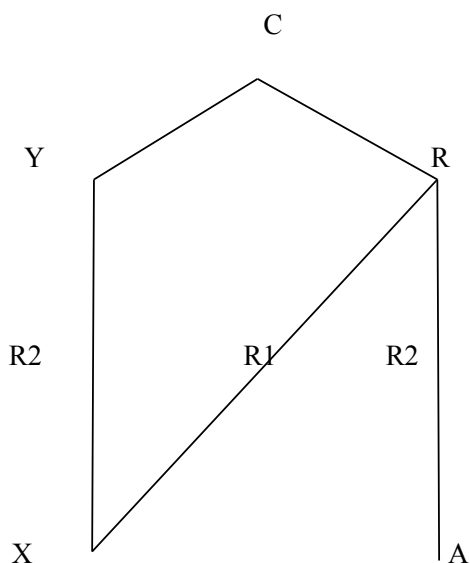
jących jego osobowość (James, 1902, s. 189-216; 1958, s. 174-236). James stara się analizować zjawisko na płaszczyźnie czysto psychologicznej oraz ponadwyznaniowej, choć przyznaje, że nawrócenia mogą być różne w różnych wyznaniach, ze względu na rozmaite rozumienie poczucia grzeszności i jego znaczenia (James, 1902, s. 199-200).

G.A. Coe (1917) nawrócenie uważa za specjalny rodzaj doświadczenia religijnego, różniący się od naturalnego religijnego rozwoju. Nawrócenie według niego to głębokie przeobrażenie jaźni, niepodlegające samokontroli. Źródłem tego przeobrażenia nie jest sam podmiot (jest on raczej przedmiotem w tym procesie), lecz istniejący pewien społeczny wzorzec doświadczenia religijnego i społecznie podzielanej idei Boga. Jest to nawrócenie widziane jako skierowanie się do czegoś, jest jakby zinterioryzowanie istniejących standardów grupy, w której znajduje się jednostka.

Niektórzy autorzy inaczej definiują kryzys religijny wieku adolescencji i kryzys religijny późniejszego okresu. Jednym z nich jest Robert H. Thouless. Typowe nawrócenie w adolescencji opisuje psychoanalitycznie. Nawrócenie jest tu postrzegane jako nagłe wynurzenie w świadomość poprzednio stłumionych systemów emocjonalnych należących do instynktu płciowego, który teraz dopuszczony jest do świadomości. Jest on zsublimowany, oczyszczony i ukierunkowany religijnie (Thouless, 1971, s.104-120). Jak autor stwierdza dalej, jest znaczna różnica między nawróceniem w wieku adolescencji, a nawróceniem wieku późniejszego. Ta różnica polega na tym, że to późniejsze nawrócenie nie jest zmianą postawy z ateistycznej na religijną, ale z konwencjonalnej akceptacji społecznie rozwiniętego wzorca religijnego życia do postawy, w której religijna motywacja staje się dominująca i w której wiara i życie religijne stają się bardziej osobiste i centralnie przeżywane oraz prowadzą do życia kontemplacyjnego (tamże).

Bardzo podobnie opisuje to zjawisko A.R. Triplet (1973, s. 92-109). Dla niego nawrócenie to nie tylko przejście od ateizmu do wiary, ale przede wszystkim transformacja wiary z jednego poziomu na drugi, z niższego poziomu na wyższy. Jest to przejście z jednej drogi na drugą, to zmiana sposobu myślenia. Typowym dla jego koncepcji przykładem jest konwersja św. Pawła. Schematycznie przedstawia to rys. nr 1.

Widzimy tutaj schematycznie zaznaczoną drogę X-R2-Y, która oznacza obronę przez św. Pawła religii judaistycznej (życie św. Pawła przed nawróceniem). Równoległe jest głoszona Ewangelia – droga: A-R1-B. Obie drogi mają wspólny cel C. Nawrócenie św. Pawła to zmiana drogi z X-R2-Y na X-R1-B. Nastąpiła zmiana orientacji z płaszczyzny obrony religii judaistycznej na głoszenie Ewangelii. Nawrócenie jest tu rozumiane jako reorientacja w wierze, a nie przejście z ateizmu do wiary.

Rys.1. Szawel-X-broni-R2-religii judaistycznej. A-głoszenie nawrócenia-R1-Ewangelii-B. Nowe doświadczenie Szawła przedstawia droga X-R1-B, która jest głoszeniem Ewangelii w miejsce obrony wiary judaistycznej. Wspólny cel-C- jest nadzieją mesjańską łączącym obydwie religie.

Nieco inaczej opisuje zjawisko nawrócenia Erwin R. Goodenough (1965). Postrzega on nawrócenie jako konsekwentną reorientację w całości osobowości. Nawrócenie jest podobne do przemiany, kiedy jednostka akceptuje nowe idee, które rzucają nowe światło w jej życiu. W takim przypadku nie tylko apostazja jest kryzysem, ale też (na przykład) zmiana jednej religii na drugą (tamże, s.149-151).

Elżbieta Sujak (1987) choć bezpośrednio nie definiuje kryzysu religijnego, opisuje to zjawisko jako okres, kiedy życie zaczyna pokazywać, że Bóg nie zabezpiecza jednak przed cierpieniem, że pozostaje milczący wobec wołania i życie codzienne uczy, że człowiek musi sam sobie radzić ze wszystkim. Wtedy okazuje się, że Boga można odrzucić, ponieważ wydaje się być nieoczywisty w swoim istnieniu i działaniu. Kryzys religijny byłby w tym rozumieniu stanem, w którym jednostka „jednocześnie już nie wierzy i jeszcze nie wierzy w Boga, już utraciła z Nim kontakt dziecięcy, a jeszcze nie dorosła do dojrzałego z Nim kontaktu” (tamże, s. 237). Kryzysem religijnym zajmował się też Daniel Batson (1982). Za Barronem twierdzi on, że kryzys wiary jest czasem kategorię odrzucenia i radykalnych zmian swoich sztywnych poglądów. Jest to czas największego psychologicznego niebezpieczeństwa, w którym integralność selfu jest zakwestionowana i w którym dawne przekonania umierają i nowe rodzą się. Taki kryzys może się zakończyć na

trzy sposoby: pierwszy to odrzucenie religii i stanie się ateistą lub agnostykiem, drugi oznacza powrót do tradycyjnej wiary religijnej, trzeci to nowy poziom wiary nazwany przez Barrona *believing for oneself* (Batson, 1982, s. 164) oznacza rozwijanie własnej postawy religijnej i związanej z nią hierarchii wartości poprzez proces rozwagi i krytycznej refleksji.

Przyjrzyjmy się teraz krótko autorom, którzy opisują zjawisko kryzysu bardziej w kontekście rozwojowym.

Jednym z pierwszych (jeszcze przed Jamesem), którzy zajęli się kryzysem religijnym był E.D. Starbuck. Twierdzi on, że nawrócenie to esencja normalnego adolescencyjnego fenomenu, incydentalnie przechodzącego powszechnie od małego dziecka do szerszej, intelektualnej dojrzałości duchowego życia (Starbuck, 1899).

Nieco inaczej, ale w tym samym kontekście, definiuje kryzys religijny W.H.Clark. Dla niego nawrócenie jest bardziej unikalnym procesem. Jego zdaniem nawrócenie religijne jest to rodzaj duchowego wzrostu lub rozwoju, który zawiera w sobie dostrzegalną zmianę kierunku religijnych ideałów i zachowań. Zmiany te mogą być głębokie lub powierzchowne, także mogą wystąpić nagle lub poprzez bardziej stopniowy proces, może też przebiegać na płaszczyźnie świadomej lub być przygotowywane w podświadomości (Clark, 1968, s. 188-239).

Inny autor, Anton T. Boisen (1970,1973), uważa, że kryzys religijny jest normalnym psychologicznym kryzysem rozwojowym, z tym że rozciągniętym na sferę religijności człowieka. Przed ukończeniem szesnastu lat, jak pisze Gordon W. Allport (1988), u dorastających zachodzi reakcja skierowana przeciwko temu, co zawdzięczają rodzicom i kulturze. Kryzys religijny u Allporta (tamże, s. 120-122) to jakiś silnie naznaczony zwrot lub intensywne przeżycie, którego skutki mają zwykle charakter długotrwały. Ostatecznym jego skutkiem jest doznanie nawrócenia lub przygnębienie. Jan Pałyga (1984) pisze, że kryzys religijny u młodzieży jest sprawą bardzo złożoną i wieloaspektową. Jest to według niego nawarstwienie się różnych problemów począwszy od filozofii, poprzez praktyki religijne i skończywszy na podjęciu decyzji co do przyszłości. Podobnie opisuje kryzys religijny R. Pomianowski (1975). Dojrzewająca jednostka przestaje wierzyć nie tylko w to, co jej dotychczas mówiono i nauczono, ale także w to, co sama spostrzega. Kryzys jest to weryfikacja przekonań religijno-moralnych, wiążąca się z samym procesem dojrzwania. Kryzys taki może mieć różne rozwiązania. Jeżeli tej weryfikacji towarzyszy atmosfera zaufania i prawidłowe więzy emocjonalne z rodzicami, proces ten kończy się wtedy wtórną akceptacją wartości religijnych, otrzymanych w dzieciństwie od rodziców (tamże, s. 170-179).

Bardziej ogólnie definiuje to zjawisko Jan Szmyd (1982). Stwierdza on, że kryzys religijny są to określone zmiany w strukturze osobowości i życiu psychicznym, destrukcyjnie wpływające (w odpowiedniej sytuacji życiowej) na religijność indywidualną i grupową. Trochę inaczej ujmuje to Wł. Prężyna (1971). Przez kryzys rozumie on pojawienie się „intensywnych wątpliwości i niepokojów prowadzących często do załamania się dotychczasowych przekonań, które młody człowiek odbudowuje już samodzielnie, według własnych przemyśleń i doświadczeń” (tamże, s. 155). Z. Chlewiński (1989,1991) stwierdza, że kryzys religijny jest to przykry stan poznawczo-emocjonalny związany z szeroko pojętymi problemami natury reli-

gijnej. W tak rozumianym kryzysie autor wyróżnia dwa aspekty: poznawczy i emocjonalny. Są one ze sobą ściśle powiązane i trudno jest ustalić, na ile jeden wpływa na drugi i który z nich jest pierwotny. Zdaniem Chlewińskiego kryzysy są związane z mniejszą lub większą dezintegracją wcześniejszego życia religijnego danej osoby. Istota kryzysu polega na tym, że religijne poglądy, przekonania, wartości, które miały dotychczas centralne lub przynajmniej nieperyferyjne znaczenie dla struktury osobowości człowieka, tracą teraz swoją dotychczasową pozycję. Podobnie kryzys religijny definiuje Fr. Głód (1974, Makselon, 1990). Kryzys religijny rozumie on jako emocjonalnie przykry stan wewnętrzznego napięcia, ściśle związanego z mniejszą lub większą dezintegracją życia religijnego. Stan kryzysu jest dynamicznym procesem, charakteryzującym się krytycznym nastawieniem do akceptowanych dotychczas religijnych treści wartości i form, ujawniając wyraźną tendencję do zmian w tej dziedzinie życia. Podobnie rozumie to zjawisko J. Makselon (1992). Pisze on, że kryzys religijny można rozumieć jako trwalsze zachwianie systemu wartości i praktyk religijnych, któremu towarzyszy szereg psychicznie dotkliwych doznań. Także M. Tomczyk (2007) opisuje, że w kryzysie religijnym myśli, uczucia, pojęcia, które dotychczas nie miały wielkiego znaczenia, uzyskują ważne i centralne pozycje w życiu jednostki. Kryzys może być przeżywany w sposób twórczy, powodując pozytywne zmiany osobowości oraz pogłębiające życie religijne (Tomczyk, 2007) lub może spowodować radosne pogłębienie wiary (Nowak, 2005, s. 145). W nurcie psychologii religii zjawisko kryzysu religijnego opisał Nelson (2009) stwierdzając kryzys to czas przemian i konfrontacji z ważnymi implikacjami dla religijnego i duchowego rozwoju. Nowy termin opisujący kryzys religijny wprowadził Streib (2009), nazywając zjawisko to dekonwercją (*deconversion*). Opisuje ją jako punkt zwrotny i zostawienie lub depriwacja wiary religijnej. Wyróżnia w dekonwercji 5 wymiarów: utrata doświadczenia religijnego, wątplenie intelektualne, krytyka moralna, cierpienie emocjonalne, odejście od wspólnoty.

Przytoczone wyżej różne rozumienia kryzysu religijnego pokazują wielorakie próby opisanego tego zjawiska. Widzimy, że termin „kryzys religijny” jest zjawiskiem złożonym i nieposiadającym jednoznacznej teorii. Jedni, jak Thouless, opisują go bardziej w nurcie psychoanalitycznym, inni zaś, jak Chlewiński, w nurcie psychologii poznawczej. U wszystkich autorów widzimy wspólne elementy, takie jak: jakaś stopniowa lub nagła, dostrzegalna zmiana w życiu religijnym jednostki, przykry stan emocjonalnego napięcia oraz wątpliwości w dziedzinie religijnej. Kryzys może zakończyć się pozytywnie, to znaczy jednostka wejdzie na wyższy, dojrzały poziom wiary, lub może zakończyć się negatywnie, to znaczy osoba odejdzie od wiary całkowicie albo stanie się agnostykiem.

Teraz, posługując się wcześniej opisaną wiedzą, pragnę przedstawić własną definicję kryzysu religijnego. Definicja ta wynika z własnych badań, które omawiam we własnej publikacji (Nowosielski, 2008) i tam można znaleźć uzasadnienie tak sformułowanej definicji. Zjawisko to określałam w następujący sposób:

Kryzys religijny jest to dłużej lub krócej trwający stan psychologiczny, który powstaje wtedy, gdy:

- 1) wartości religijne zostają utracone albo poddane w wątpliwość, lub

- 2) gdy relacja między człowiekiem a Bogiem zostaje przerwana albo utrudniona, lub
- 3) gdy poddaje się w wątpliwość wartości dróg prowadzących do Boga.

3. PRZYCZYNY POWSTAWANIA KRYZYSU RELIGIJNEGO

Na podstawie dostępnej literatury przedstawię teraz etiologię kryzysu religijnego. Podobnie jak podanie definicji nie jest to rzecz łatwa. Jak stwierdza Płużek (1991), w kryzysach religijnych trudno jest nieraz rozstrzygnąć genezę kryzysu oraz obszar jakiego dotyczy. W kryzys najczęściej zaangażowany jest cały człowiek. Zwykle wątpliwości ogarniają najważniejszą, centralną wartość, nadającą sens życiu. Geneza kryzysu religijnego nie zawsze znajduje się w sferze psychologicznej. Jest to problem raczej już z pogranicza teologii, gdzie psychologia już „nie sięga”. Przyczyną mogą być również czynniki „ponadpsychologiczne” lub „pozapsychologiczne” (Płużek, 1991, s. 115-116). Jak pisze Makselon (1990), ogólnie można stwierdzić, „że do kryzysu prowadzi jakaś ważna strata: człowieka, orientacji wartościującej, Boga. Nie zawsze musi to być strata rzeczywista, wystarcza także antycypacja możliwości utraty. Przewidywana utrata musi być jednak tak silna, że osoba czuje się jakby psychicznie zdemobilizowana. Na skutek radykalnych zmian w psychice traci ona dotychczasowe zdolności radzenia sobie z problemami życia” (tamże, s. 296).

Rozpatrując przyczyny na płaszczyźnie psychologicznej, na wstępie możemy podkreślić, że każdy człowiek ma nieco inne predyspozycje wpływające na powstawanie kryzysu. Przy czym, jego powstanie zależy od bardzo wielu czynników, dzięki którym przyczyny te można podzielić na trzy grupy:

- a) wewnątrz osobowościowe
- b) wydarzenia zewnętrzne, których rezonans przenosi się na sferę religijną
- c) pozapsychologiczne.

Przyjrzyjmy się im pokrótce:

- a) przyczyny wewnątrz osobowościowe. Rozróżniamy w tej grupie kilka rodzajów:
 - 1) kryzysy religijne jako pochodna – owoc ogólniejszego kryzysu psychologicznego w osobowości. Tu powodem są te przyczyny, które wywołały w ogóle kryzys psychologiczny i to znalazło swój rezonans w sferze religijnej. Zwykle przyczyną kryzysów jest walka wewnętrznych motywów, angażująca całą osobowość, ujawniają się w osobowości dwie rywalizujące ze sobą tendencje (Chlewiński 1989, 1991). Czasami jedna z nich dominuje, a czasami ich wektory nasilenia są podobne, wówczas kryzys trwa długo. Konflikty te dokonują się na obu płaszczyznach: poznawczej i emocjonalnej (Płużek, 1991). Zależnie od tego, która sfera bardziej przyczynia się do kryzysu, na pierwszy plan wysuwają się wątpliwości w sferze poznawczej albo napięcia w sferze emocjonalnej. Dzieją się te procesy nie tylko na płaszczyźnie świadomej, ale i poniżej progu świadomości;
 - 2) typ osobowości. Często kryzysy wynikają z niedojrzałości emocjonalnej, przypisywania zbyt wielkiej wagi emocjom i nastrojom (Płużek, 1991). Również ludzie bardziej wrażliwi i pobudliwi częściej wchodzą w kryzysy. Badania Prężyzny (1971) wskazują, że następujące cechy osobowości mają wpływ na powstawanie kryzysów: krytycyzm, wewnętrzna niezależność, niekonwencjonalność, aktyw-

ność, pobudliwość i znaczne napięcie nerwowe, pewne trudności w przystosowaniu społecznym oraz niższa integracja w zakresie hierarchii wartości (tamże, s. 162-163);

- 3) nieumiejętność doświadczania frustracji. Im niższa samoocena i zaufanie do siebie, tym łatwiej rodzi się frustracja. Reakcją na frustrację może być agresja skierowana wobec religii. Reakcją może być również wzrastające poczucie winy skutkiem niemożności rozwiązania powstałych problemów moralnych (Pałyga, 1984);
- 4) problemy związane z adolescencją. Mamy tu całą gamę problemów związanych z okresem dorastania. Jak wiemy z poprzedniego rozdziału sama adolescencja jest okresem kryzysu. Typowy dla tego okresu jest bunt przeciw autorytetom (Allport, 1988). Kończy się okres bezkrytycznego zaufania do tego, co mówią rodzice, wychowawcy lub księża. Poddawanie w wątpliwość przekazanych wartości łączy się z kryzysem autorytetu. Dorastający nie ma już takiego zaufania do dorosłych, jakie miał w dzieciństwie. Ma to swoje nieuniknione reperkusje w jego religijności. Dorastający chce, a nawet musi uczynić własną, krytyczną syntezę życia. To prowadzi go do rozpatrzenia na nowo jego religijnych przekonań i staje się świadomy tego, że religijne prawdy, dotąd bezkrytycznie przyjmowane, nie są już tak oczywistą rzeczą. Wewnętrzny pokój dorastającego zostaje zachwiany. Powątpiewanie w miłość rodziców, nauczycieli czy przyjaciół, może wieść do przeświadczenia, że życie jest absurdem. To powątpiewanie zwykle jest przenoszone na relację z Bogiem. Kryzys ten połączony jest z potrzebą i tendencją do wyodrębnienia własnej autonomii – podmiotowości. Jest to proces naturalny, rozwojowo pozytywny, choć może nieść „uboczne” konsekwencje w postaci kryzysu. W tym czasie poszukiwań, w kryzysie własnej tożsamości wytwarza się niekiedy postawa agnostyczna, która może być tylko przejściowa, albo trwać wiele lat (Płużek, 1991). Zły przykład autorytetów w dziedzinie religijnej może w tym okresie być przyczyną kryzysu. Na ten temat wypowiada się wielu autorów, twierdząc, że zmiany i dynamika właściwa dla adolescencji jest też przyczyną kryzysów religijnych. Należą do nich Argyle i Hallahmi (1975), Clark (1968), Vergote (1969), Thouless (1971), Allport (1988), Płużek (1991), Pałyga (1984). W okresie adolescencji czynnikiem kryzysorodnym mogą być szczególnie trudności w zakresie życia popędowego (Vergote, 1969, Starbuck, 1899, Thouless, 1971, Pałyga, 1984). Dorastający nie mogąc poradzić sobie z tą sprawą, zaczyna wątpić w możliwość opanowania trudności. Powoduje to wzrost poczucia winy lub bunt przeciw religii, którą, jak pisze Vergote (tamże), zaczyna postrzegać jako zagrażającą w jego naturalnym rozwoju. Pałyga (1984) stwierdza, że ten czynnik może powodować najbardziej dramatyczne kryzysy wiary u młodzieży. Sfera popędowa, a czasami stosunek do rodziców powodują kryzys na tle «niemożności zachowywania przykazań» (tamże, s. 222). Na tym tle młodzi ludzie załamują się, zrażają się, odchodzą, twierdząc, że to nie dla nich.

Wielu autorów uważa, że kryzys adolescencji jest normalnym okresem rozwoju i musi wystąpić, aby dorastający mógł uczynić własną, krytyczną syntezę życia, aby dojść do własnej, dojrzałej wiary (Taras, 1970, Wilemski, 1960, Vergote, 1969). Wątpliwości religijne pojawiają się u osoby, która chce odejść od dotychczasowych

form wyznawania wiary i chce przejść do wypracowania w sobie własnej wiary i własnych form jej wyrażania;

5) tęsknota za czymś więcej. Jak pisze Thouless (1971), osoba żyjąca religijnie nie czuje się usatysfakcjonowana tym co ma i tęskni za czymś więcej niż życie religijne, które jest jej aktualnie dane. Jednostka próbuje nieustannie je pogłębiać. Za przykład podaje tu Thouless Pascala;

6) fałszywy obraz Boga. Źródłem kryzysu może być niedojrzały obraz Boga, jaki człowiek sobie wytwarza (surowy, tyran, „stary dziadek”). Przyczyną stają się też negatywne skojarzenia emocjonalne, jak np. lęk przed Bogiem wytworzony przez innych ludzi (Chlewiński, 1989, Pałyga, 1984).

b) wydarzenia zewnętrzne, których rezonans przenosi się na sferę religijną. W tej grupie też rozróżniamy kilka rodzajów przyczyn:

1) reakcja na zawinione zaniedbania. Przyczyną może być brak troski o rozwój życia religijnego, przeżyte porażki. Poniesione klęski rodzą poczucie nieakceptacji siebie, która z kolei może rodzić kryzys religijny (Płużek, 1991, Makselon, 1990);

2) brak wystarczającej wiedzy religijnej. Dość częstym powodem leżącym u podłoża kryzysu religijnego jest niski stan dotychczasowej wiedzy religijnej (Chlewiński, 1989). Brak wystarczającego wprowadzenia w chrześcijaństwo powoduje trudności na tle dogmatycznym, które nierozwiązane, stają się przyczyną kryzysu (Pałyga, 1984, Głód, 1974);

3) powątpiewanie naukowe. Allport (1988) twierdzi, że istniejący stereotyp, uważający naukę jako przekraczającą religię też jest źródłem kryzysu religijnego;

4) pluralizm światopoglądowy. Trudności religijne mogą się rodzić w związku ze zmianą własnego środowiska religijnego na inne obojętne albo o innym światopoglądzie. Przyczyną może też być wychowanie w środowisku o innym światopoglądzie lub wpływ wartościowych i cenionych nauczycieli o innych poglądach lub niewierzących (Chlewiński, 1989, Pałyga, 1984). Wpływ może mieć również ogólny klimat cywilizacji laickiej, lekceważąco nastawionej do religii, a także załamanie cywilizacyjne i kulturowe współczesnego świata (Makselon, 1990). H. Faber (1976) twierdzi, że istnieje oczywisty związek między sekularyzacją a strukturą wiary;

5) zaniedbanie więzi z Bogiem. Bardzo często przyczyną kryzysu wiary jest zaniedbanie dotyczące praktyk religijnych i utrata ich sensowności (Chlewiński, 1989, Pałyga, 1984);

6) przeciążenie pracą. Gruehn (1966) uważa, że okres przeciążenia pracą zawodową lub jednostronnej koncentracji na bardzo pilnych zadaniach działają przytępiająco na życie wewnętrzne, mogą je doprowadzić do skostnienia lub spłycenia, podobnie jak silne wyczerpanie ogólne sprzyja wystąpieniu halucynacji. Ten rodzaj zagrożenia papież Paweł VI nazwał „herezją czynu”;

7) niezrealizowana korzyść własna. Tak nazywa to Allport (1988). Ponieważ Bóg nie wysłuchał prośb, wpada się w stan wątplenia. To wątplenie stanowi pewnego rodzaju „mechanizm obronny” działający nieświadomie w człowieku. „Ucieka się on do stosowania mechanizmu racjonalizacji. Stosuje swoistą apologię, która więcej okłamuje samego apologetę, niż otoczenie, co do prawdziwych źródeł wątpliwości” (tamże, s. 200).

c) przyczyny pozapsychologiczne. W tej grupie nie wyróżnia się żadnego podziału. Należą do niej przyczyny, które leżą w sferze pozapsychologicznej i zajmując się nimi wkraczamy w domenę teologii. Należy do tej grupy doświadczenie wewnętrznego cierpienia w kontakcie z Bogiem. Nie ma bowiem rozwoju doświadczenia religijnego, modlitwy, życia z Bogiem bez trudu. Stwierdza się powszechnie fakt trudności na tej drodze. Tu psycholog nie może dać odpowiedzi. Może tylko podkreślić duże zróżnicowanie osobowościowe w reakcjach na spotkanie z Bogiem (por. Płużek, 1986, s. 261-262).

Najogólniej tak przedstawiają się przyczyny kryzysu religijnego. Nie jest to prezentacja wyczerpująca. Jak już wspomniałem na początku, opisanie genezy kryzysu religijnego jest rzeczą bardzo trudną, o ile w ogóle do końca jest to możliwe. Wynika to z tego, że etiologia kryzysu religijnego jest bardzo różna. Raz jest on pochodną rozwoju psychicznego jednostki ludzkiej, innym razem może być jednym z rodzajów kryzysu psychologicznego, a wreszcie może też mieć swe źródło w czynnikach pozapsychologicznych, gdzie psycholog nie jest w stanie dać odpowiedzi, ponieważ jest to już zadaniem teologii.

Dokonany przeze mnie podział na trzy grupy przyczyn powstawania kryzysu religijnego jest tylko próbą, która służy pewnemu uporządkowaniu i nie ma charakteru ostatecznego.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G.W. (1988). *Osobowość i religia*. Warszawa: PAX.
- Argyle, Beit-Hallahmi, B. (1975). *The social psychology of the religion*. London and Boston.
- Batson, C.D., Ventis, W.L. (1982). *The religious Experience. A Social – Psychology Perspective*. New York.
- Boisen, A.T. (1970). Crises in Personality Development. W: *Personality and Religion. The Role of Religion in Personality Development*. W: W. A. Sadler Jr. (red.), (s.191-205), London.
- Chlewiński, Z. (1989). Religijność dojrzała (szkiec psychologiczny). W: Z. Chlewiński (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*. Lublin: TN KUL.
- Clark, W.H. (1968). *The Psychology of Religion*. New York
- Coe, G. A. (1917). *The Psychology of Religion*. Chicago.
- Faber, H. (1976). *Psychology of Religion*.
- Goodenough, E.R. (1965). *The Psychology of Religious Experience*. New York.
- Gruehn, W. (1966). *Religijność współczesnego człowieka*. Warszawa: PAX.
- Hałas, E. (1992). *Konwersja. Perspektywa socjologiczna*. Lublin: TN KUL.
- James, W. (1958). *Doświadczenie religijne*. Warszawa.
- James, W. (1902.) *The Varieties of Religious Experience. A Study in human nature*. London.
- Kuczkowski, J. (1993). *Psychologia religii*. Kraków: WAM.
- Levinson, H.S. (1981). *The Religious Investigation of William James*. North Carolina.
- Makselon, J. (1990). Kryzys religijny. W: J. Makselon (red.), *Psychologia dla teologów* (s. 296-300). Kraków: WN PAT.

- Makselon, J. (1992) Młodzież o własnych kryzysach religijnych. *Materiały Homiletyczne*, 129. Kraków, 19-30.
- Nelson, J.M. (2009). *Psychology, Religion and Spirituality*.
- Nowak, A. (2005). *Psychologia eklezjalna*, Lublin: Wyd. KUL
- Nowosielski, M. (2009). *Korelaty kryzysu religijnego*. Warszawa: UKSW.
- Pałyga, J. (1984). Rodzice wobec kryzysu wiary swoich dzieci. W: Fr. Adamski (red.), *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej* (s. 218-250). Kraków: WAM.
- Płużek, Z. (1991). *Psychologia Pastoralna*. Kraków: WN PAT.
- Pomianowski, R. (1975). Psychologiczne problemy kształtowania się religijności i jej dewiacje, *Seminare*, 153-181.
- Prężyna, W. (1971). Kryzys religijny a cechy osobowości. *Rocz. Fil.* 4, 153-165.
- Starbuck, E.D. (1899). *The Psychology of religion*. London.
- Streib, H., Hood, R.W., Keller, B., Csoff, R.M., Sliver, F.Ch. (2009). *Deconversion* Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sujak, E. (1987). *Rozważania o ludzkim rozwoju*. Kraków: ZNAK.
- Szmyd, J. (1982). *Zarys historii psychologii religii. Główne kierunki i zagadnienia badawcze. Bibliografia (1945-1980)*, Kraków: UJ.
- Taras, P. (1970). Teologia kryzysu wiary. *Znak*, nr 193-194.
- Thouless, R.H. (1971). *An Introduction to the Psychology of Religion*. Cambridge.
- Tomczyk, M. (2007). Analiza kryzysu religijnego. *Studia Psychologica*, 7, 331-340.
- Triplet, A.R. (1973). W: The phenomenology of Worship Conversion and Brotherhood. An Anthropologist's Point of View. W: Clark W.H., Malony H.N., Daane J., Triplet A.R. Springfield (red.), *Religious Experience: Its nature and function in the Human Psyche* (s. 92-109), Illinois.
- Vergote, A. (1968). *The religious man*. Dublin.
- Wilemski, E. (1960). Z badań nad kryzysem religijnym współczesnej młodzieży. *Collectanea Theologica*, XXXI, I-IV, 59-85.